

szemle

Lehet-e világtörténetet írni?*

Az ismertető zavarba jön, ha meg szeretné határozni Romsics Ignác *A 20. század képes története* című, több mint 500 oldalra terjedő, mintegy két-kilós könyvének műfaját. Tankönyvnek nem mondható, mivel a szerző nem tanegységek szerint rendezte el a szöveget, és a megkívánt pedagógiai előírásoknak sem felel meg. Mindazonáltal bárki megállapíthatja, hogy a könyv akár a középiskolák utolsó évében, akár a felsőoktatásban tananyag lehet. Biztos, hogy nem tudományos igényű feldolgozás, mivel nem jelöli meg a forrásait, nem állítja, hogy új történeti összefüggéseket tárna fel. Akarva-akaratlan mégis ezt teszi. A kötet nincs ellátva bibliográfiával, név- és tárgymutatóval, ám a 20. század kutatóinak mégis hasznára lehet térképeivel, grafikus adatközlésével, a történetben fontos szerepet játszó, hosszabb-rövidebb szövegidézeteivel. Nem utolsósorban összefüggésrendszerével, amely új gondolatokhoz vezethet. Népszerű feldolgozás lenne?

Nagy a valószínűsége, hogy a munka valóban népszerű lesz, de ugyanakkor a szokásos népszerű összefoglalások színvonalát messze meghaladja. Népszerű a jellege egyszerű, közérthető nyelvezete, valamint a Rubicon mint kiadót dicsérő, nagyszerűen összeválogatott és elrendezett gazdag képanyaga és más illusztrációi következtében. Mivel azonban a szerző nemcsak tényeket, adatokat és eseményeket közöl, hanem egyúttal rendszerez és elemzéseket is szembeállít egymással, végeredményben eljut a 20. század koherens történeti ábrázolásához, és ezért, ha jól olvassa

* Romsics Ignác: *A 20. század képes története. Magyarország története – Világtörténet*. Rubicon Könyvek, Budapest, 2007. 503 p.

valaki a szöveget, olyan képet kap a 20. századról, amelyet eddig nem kapott.

Először is azért mondható újszerűnek a szöveg, mert az olvasó valóban világtörténetet tart maga előtt, amelyben a történelem nem szűkül le Európára. Jóllehet a század első felére nézve a feldolgozásban még Európa, illetve a nyugati világ problematikájára helyeződik a hangsúly, ez nemcsak azért érthető, mert abban az időben Európa és Észak-Amerika valóban domináns szerepet töltött be a világban, de azért is, mert – ugyanebből az okból – a világ e részére vonatkozik a legtöbb ismeretanyag és feldolgozás. Az időben előrehaladva az európai történettel szemben egyre nagyobb teret kap a többi kontinens és a többi civilizáció. Tanúi leszünk a világ kitárulásának, az egész történet átfogó összefüggéseinek és a felemelkedőben lévő civilizációk küzdelmeinek. Nem olyan régen a centrum–periféria fogalmi páros kizárólag a nyugati világot foglalta magába, mára azonban kérdéssé vált, hogy vajon hány centrumról (pólusról), és hozzájuk képest miféle periféria(k)ról lehet szó.

Másodsor, a könyvet az a ritkán tapasztalható szemlélet jellemzi, amelyben a magyar történet nem valami elzárt szigetként jelenik meg, hanem az egész részeként. Ez azért dicséretes, mert a magyar történet önmagában véve nem értelmezhető. Ez távolról sem jelenti, hogy magyar történeti kérdéseket ne lehetne önmagukban kutatni és feldolgozni, de az ország sorsának titkát csak nagy összefüggésekbe ágyazva lehetséges igazán feltárni. Egyébként ugyanez a helyzet ma már nemcsak a kis országok, de a nagyok, sőt a legnagyobbak esetében is. A világ ugyanis nem csak kitárulkozott, de a részei össze is fonódtak. Magyarországra nézve ebbe az összefüggésrendszerbe ma már nemcsak Közép-Európa és Európa mindenkori helyzetei és jelleményei tartoznak bele, de története elválaszthatatlan attól is, ami Amerikában és Ázsiában történik. Még a belpolitikai csatározásokat se mindig lehet izoláltan vizsgálni, mivel ezek is sokszor kapcsolódtak és kapcsolódnak a kontinensen, illetve a világban végbe ment nemzetközi, külpolitikai, pénzügyi, külkereskedelmi, szervezeti és ideológiai folyamatokhoz, amelyekről Magyarország nem szakadhat el.

Újszerű Romsics feldolgozása annyiban is, hogy szakít a történetírás mindenfajta belső preferenciájával, és nem kísérletezik azzal, hogy mindent egy lapra téve, az ember történetét kizárólag az egyik vagy egy másik mutató segítségével ábrázolja. Ebben a szövegben nem uralkodik el sem a gazdaságtörténet, sem a társadalmi struktúrák története, de ugyanígy nem jut elsőbbséghez a politika vagy a szellem története sem. A szerző vélhetően úgy látja, hogy végtére is ugyanazok az emberek, ugyanazok a rétegek, csoportok gazdálkodnak, küzdenek saját társa-

dalmi megbecsülésükért, mint amelyek politizálnak, választanak, vagy éppenséggel gondolkodnak és alkotnak. Ezért az olvasó itt komplex világtörténettel találkozik.

A meghatározó gazdasági, kulturális stb. vonulatoknak egészen belül van bizonyos autonómiájuk, megvan a saját, a többitől elkülönítetten előadható történetük, és ezek a történetek engedelmessé válnak egy bizonyos logikának is. A belső logikának megfelelően Newton és Einstein nem cserélhető fel az időben, a gőzenergiát nem volt lehetséges hamarabb feltalálni, mint a szövőszéket, Keynes újliberalizmusa nem előzhetette meg Ricardo tanait, és Picasso se lehetett volna az, aki lett, az európai festészet évezredek előzményei nélkül. Végző elemzésben azonban mindegyik idézett alkotó a maga korában élt, és amire jutott, az megfelelt kora általános (gazdasági, társadalmi, politikai, szellemi) viszonyainak és az általuk támasztott követelményeknek, hogy miután feladatát teljesítette, a maga részéről hatást gyakoroljon az egészre, vagyis a jövőre is. Ha tehát valaki világtörténetről beszél, úgy ezeket a komponenseket egységben kell bemutatnia, és Romsics kétségtelenül ezt teszi.

Vajon sikerült-e a tiszteletre méltó ambíciókat, és főként a hozzájuk társítható elvárásokat minden vonatkozásban kielégíteni? Látatlanba le lehet fogadni, hogy nem teljesen sikerült. Már hogyan lenne olyan olvasó, aki érdeklődésének megfelelően különböző hiányokat fog észlelni. Biztosan lesz, aki nélkülözi Skandináviát; másvalaki többet szeretne olvasni Dél-Amerikáról vagy Indiáról, esetleg Kínáról. Lesz, aki sajnálni fogja, hogy a zenéről nem tud meg többet, és lehet, hogy más az építészetről szeretne teljesebb képet kapni. Mindezt és még sok egyebet fel lehet venni a kívánságlistára, a lista teljesítése azonban még egy, talán nem ennyire vaskos kötetet, esetleg pótkötetet kívánna meg.

Ha lesz valaha ilyesfajta kiegészítés, a bővítés több irányban történhet, amelyek közül hármat megemlítek. Az egyik a már említett Skandinávia, amelynek a története azért szerfelett tanulságos, mert előnyösen eltér a kontinens többi részétől. A második kiegészítés Magyarország közvetlen környezetének története. Utóbbi vonatkozásban Romsics sem tudott teljesen megszabadulni a régi magyar beidegződéstől, amely fontosabbnak érzi a francia vagy a német történetet, illetve egyáltalán bármit Ausztria–Magyarország teljes, tehát a csehekre, horvátokra stb. kiterjedő belső történeténél, a későbbiekben pedig a Magyarországot övező Ausztria, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia, illetve az országot ma körülvevő országok történeténél. Rövidebben azt is lehet mondani, hogy a magyar szemléletben minden fontosabb, mint Közép-Európa, ahol élünk. Romsics feldolgozásában az övezet már nem teljesen mostoha,

de még nem is az érdeklődés egyik centruma, aminek – szerintem – lennie kellene. Hasznos lenne végül a nagy freskót egy olyan tablóval kiegészíteni, amely a társadalmak különböző összetevőinek a küzdelmeit mutatja be az egyenjogúságért, az elismertetésért. Ebbe a kategóriába tartoztak a szavazattal nem rendelkező munkások, a parasztok, a nők, a „fiatalok”, az el nem ismert felekezetek hívei, az etnikai kisebbségek, az állam nélküli nemzetek. Történetük kétségtelenül a világtörténet része.

A kérdés tehát végeredményben abban áll, hogy vajon a szerző jól szelektált-e? A magam részéről a fent megfogalmazott kívánságok ellenére azt gondolom, hogy Romsics Ignác helyesen választotta meg a kulcskérdéseket, azokat a helyzeteket, csomópontokat, amelyek alapján a 20. század világtörténete és benne a magyar történet értelmezhető. Ezek a súlypontok a könyv szerint: az első világháború és következményei, a gazdasági világválság, a második világháború és a kétpólusú rendszer, végül pedig ennek megszűnése és az új világrendszer kialakulása körül található meg. Ugyanezek a világtörténet mellett a magyar történelem töréspontjai is.

Éppen azért elmondható, hogy a könyv lapjain a világtörténet tárul fel, mert Romsics e csomópontoknak megfelelően rendszerez, vagyis úgy rendszerez, ahogyan maga a történet tette, és a feldolgozója számára előírja. Ezáltal megválaszolja azt a kérdést is, hogy vajon egyáltalán lehetséges-e manapság egyetemes történeletről beszélni, és a világtörténetet meg lehet-e írni. Anélkül válaszolja meg egyébként, hogy a kérdést feltenné. Nem akarja azt a látszatot kelteni, hogy történetfilozófiai megoldást kínál. Nem is kínál, hanem egyszerűen csak világtörténetet ír. Nem felel meg tehát annak a régi követelménynek, amely szerint ki lehet, és ezért ki is kell mutatni az emberi élet örök fejlődéstörvényét, amelyet azután minden helyzetre alkalmazni lehet, mi több, a jövőt is meg lehet általa fejteni. Romsics se a természeti törvényeket nem akarja az emberi társadalom mozgásformáira ráerőltetni, amivel August Comte óta jó néhány kísérleteztek, se a társadalmi vagy humán törvényt nem próbálja megfejteni, miként Hegel, Marx, Ortega Y Gasset és a frankfurti iskola jeles tudósai tették. Még csak fejlődéstörvényről és fejlődésről sem beszél.

Mit tesz valójában? Végigkísér egy válságkorszakot, amely a 20. század elejétől kezdve lépésről lépésre, és úgyszólván kikerülhetetlenül elvezetett az első világháborúhoz. Ezt követően bemutatja a háború és az elrontott béke káros következményeit, amelyeket Európa és a világ mármár felszámolt, hogy a válságot meghaladó lépések mégis beleverszenek a megint csak fatalitásként megjelenő gazdasági világválságba, amelyből viszont az út egy még kiterjedtebb és még károsabb eseményhez, a második világháborúhoz vezetett. Új, minden korábbinál súlyosabb em-

beri és anyagi veszteségek, új válság, de hamarosan új, és ezúttal a korábrbinál tartósabb sikeres periódus következett.

A második világháború után az emberek valóban megoldottak egy sor problémát. Nemcsak annyiban, hogy a fejlett világ még fejlettebb lett, de úgy is, hogy a második világháborút követő emelkedésnek része az addig függésben élő nagyvilág, az úgynevezett gyarmati övezet felszabadulása, továbbá egy újabb világméretű konfliktus elkerülése és az évszázadokkal előbb megálmodott, az 1920-as években már a politikában is körvonalazódó európai egység fokozatos megvalósítása. Az amerikai és a szovjet pólus szembenállása és örökös marakodása, valamint a helyi konfliktusok okoztak ugyan sok fejtörést és kellemetlenséget, de mégis úgy tűnt, hogy a történet, alapjában kiegyensúlyozott erők által befolyásolva, a javuló jelenből a még szebb jövő felé mutat az egész emberiség élete szempontjából.

A kötet jóvoltából azonban az is világossá válik, hogy az ember történetében a mindenkori megoldások magukba foglalják a jövőendő válságos periódus csíráit is. Az 1970-es évektől kezdve voltaképpen más sem történt, mint hogy a világ különböző befolyásos erői és a világszervezetek szinte naponta azért léptek fel, hogy a kitörőben lévő válság fúriáit megfékezzék. Olaj- és nyersanyagválság, a pénzrendszer felborulása, a terroristák megjelenése, a közel-keleti konfliktusok elszaporodása és elmélyülése, a felszabadult gyarmatok gyengélkedése, az új afrikai államokban a törzsi és más indokokkal kirobbanó háborúk, kegyetlen és ésszerűtlen diktatúrák garázdálkodása, éhínség és más borzalmak borítottak árnyat az idilli képre, amelyet Európában már-már örökösnek hittek.

A boldogságról szőtt ábrándokat még egyszer fellobbantotta, és sok gondolkodót valóságos eufóriával töltött el a szovjet pólus szétporlása és eltűnése, mert azt lehetett hinni, hogy a demokratikus eszmék egyszer s mindenkorra győzedelmeskedtek minden, ellenük berzenkedő diktatórikus és regresszív erő felett. Ez a vélekedés azonban elég gyorsan elvesztette racionális alapjait. A szovjet befolyási övezetből kiszabadult országok súlyos problémákkal szembesültek, mert az intézményes és jogi szempontból gyorsan és könnyen bevezetett demokratikus berendezkedés gazdasági és mentális feltételei nem jöttek létre. Elszaporodtak a véres konfliktusok, civilizációk közötti összeütközésekre került sor, fellépett a világméretű terrorizmus. Kiderült, hogy a hatalmas, az egykori gyarmatokról Európába bevándorolt, illetve Keletről Nyugatra vándorolt tömeg integrálása szinte egyetlen országban sem sikerült.

Mindezek tetejében megfeneklett a „jóléti társadalom”. A politika már nem fejlődésről, hanem a „fenntartható fejlődésről” kezdett beszélni, de ma már erről is inkább hallgat, és e szlogen helyét a „reform” és a kiiga-

zítás vette át. Ehhez még, a kötetet záró 2002-es évet követően, hozzájött az USA által lefolytatott két „misszió”, az afganisztáni és az iraki beavatkozás kudarca, ami nem a demokratikus erőket szilárdította meg, hanem a nemzetközi problémákat súlyosbította. Ráadásul evidenciává vált amiről tudósok, expolitikusok és közéleti szereplők 1972 óta hangosan beszéltek: a Föld fenyegetettsége nem rémálmom, nem intellektuális rémület csupán, hanem minden másnál ijesztőbb valóság, amelyet már a politika sem kerülhet meg.

Nos, dióhéjban ezt a világtörténetet mondja el a kötet. Summázatát aligha tekinthetjük optimistának. A 20–21. század négy nagy válságot ismert meg, de ha az 1914–1945-ös periódust egynek tekintjük, és ezt okkal meg is lehet tenni, úgy kettővel számolhatunk. Az első esetben a negyedik, a második esetben a második nagy válságperiódusban élünk. Közben volt egy lélegzetvételenyi szünet az 1920-as években, és volt egy nagyjából békés és az életszínvonal általános emelkedését magába foglaló hosszabb periódus. Vagyis az emberi történet úgy hömpölygött az idővel együtt, mint bármikor korábban. A tudósok, elemzők, közéleti szereplők, politikusok megoldottak egy válsághelyzetet, és elvetették a magvait egy újabb válságnak. Mégis vannak nagy különbségek a mára kialakult és a mindenkori korábbi helyzetek között. Az egyik abban áll, hogy a válságnak is, a megoldásban közvetlenül érdekelt köröknek is jóval több a szereplője, mint bármikor korábban volt. A mai játszmában már nem egy, nem két pólusnak, de több pólusnak és sokkal több résztvevőnek osztottak lapot. A másik nagy eltérés abban áll, hogy míg a múltban a véletlen az eseményekben főszerepet játszott, jelenleg a kiút keresése nagy tudatossággal történik, még ha az eredményt sajátos, esetleg pillanatnyi érdekek erősen befolyásolják is.

Kiderül a kötetből még egy fontos történeti tanulság. Egy adott időbeli ponton több irányban nyílik út. Ezek között választani kell, és ha a választás megtörtént, akkor a választott úton lehet csak haladni, vagy jó esetben mellékösvényt lehet kiigazításként keresni. Több megoldás között választhattak például a győztes hatalmak 1919-ben és 1945-ben is, amiről a megelőző javaslatok és a viták tanúskodnak. Végül azonban megkötötték magukat egy irány mellett, és a továbbiakban, bár kerestek, mellékösvényt nem találtak. Nem lehetséges viszont „nagy ugrást” tenni, amiről mind a szovjet, mind a Mao-féle kínai kísérlet tanúskodott, de hátramenetbe se lehet kapcsolni, mert a múlt mindörökké múlttá vált, és a meghaladott viszonyokat lehetetlen újjáteremteni. A nemzetiszocialista és a fasiszta állam néhány vonatkozásban – többek között amikor a „föld”, illetve a területi politikát állította a középpontba – múltidéző megoldáso-

kat keresett, és ebbe mindkettő belepesztult. Hiábavaló tehát a nagy neki-
 buzdulás a lehető leggyorsabb eredmény eléréséért, ha annak nincs meg az
 alapja, mert a jelenből a jövő felé nyíló utak közül csak olyat lehet eredmé-
 nyesen választani, amelynek a feltételei és kiindulópontjai már létrejöttek
 a jelenben. Kontraproduktív azonban az olyan kísérlet is, amely a múlt
 iránti nosztalgia alapján keres kiutat, mert ezáltal nemcsak hogy a jelen
 problémáira nem tud reagálni, de az irracionálist próbálja racionalizálni.

A gazdag eseménytörténeten, az ugyancsak magvas adatközlésen, a
 tanulságos statisztikai adatokon túl Romsics Ignác magyar és világtör-
 ténete a fenti gondolatokkal is gazdagabbá tesz.

Ormos Mária

Kisebbségek és a nemzeti újjászületés*

Tanulmánykötetek szerzői, szerkesztői többnyire tisztában vannak a
 műfaj nehézségeivel. Ahhoz, hogy egy kötet ne csupán véletlenszerűen
 egymás mellé rendezett egyéni írások sora legyen, hanem annál több,
 egy-egy problémát valóban körüljáró, sok szempontból vizsgáló, hason-
 lóságokat és különbségeket felvillantó, hangsúlyozó mű, nem elég a lát-
 szólagos tematikai egység. Szükséges az is, hogy a választott téma való-
 ban kellően koherens legyen, és a szerzők ne csupán saját, egyénileg
 folytatott kutatásaik eredményeit tárják az olvasók elé, hanem azok el
 is rendeződjenek egy tágabb kontextusban és értelmezési keretben.

Jelen terjedelmes tanulmánykötet, amely tizenöt szerző tizenhárom
 írását tartalmazza, sokéves kutatásokra épül. Témája a különböző tota-
 litárius ideológiákhoz, ebben az esetben a két világháború közötti radiká-
 lis jobboldalhoz való kisebbségi viszony Romániában, Magyarországon
 és Szlovákiában. A szélesebb kitekintés és a sokrétűbb összehasonlítás
 érdekében a szerkesztők a szűk, lényegében Kárpát-medencei perspek-
 tívát próbálták némileg kitágítani, és Délkelet-Európát (ebben az esetben
 Nagy-Románia keleti határvidéke mellett tulajdonképpen az egykori
 Jugoszlávia Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott részeit) is beemlenni
 az elemzésbe. Lényegében tehát az 1918 végén szétesett Magyarország
 területe adja a kötet fókuszát, jól illusztrálva ennek az egykori állam-
 alakulatnak a sokszínűségét is.

* Mariana HAUSLEITNER–Harald ROTH (szerk.): *Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel und Südosteuropa*. IKG Verlag, München, 2006. 360 p.

A mű tanulmányainak tematikája változatos, bár a címmel és a szándékkal némileg ellentétben a kisebbségek vizsgálata főleg a német kisebbségek vizsgálatát jelenti. A tanulmányok közül kilenc (!) valamilyen „népi német” csoporttal foglalkozik, ráadásul a bevezető írás az ideológiatörténet historiográfiájának összefoglalása, tehát csak három munka szakad el a német kisebbségektől. A szerzőgárda életkori és nemzetiségi összetétele, tudományos érdeklődése és eddigi pályája változatos, a fiatal kutatói utánpótlástól a tapasztaltabb akadémiai szereplőig terjed. Van köztük Erdélyből elszármazott fiatal németországi magyar és szász történész, amerikai és francia doktorandusz, belgrádi és pécsi egyetemi oktató, teológus és politikatörténész.

Ez nyomja rá a bélyegét a kötetben megjelent tanulmányok tartalmára is. Daniel Ursprung a kérdés eszmetörténetének historiográfiáját foglalta össze; Bernhard Böttcher az erdélyi szászok első világháborús hőskultuszát, emlékműveit és annak továbbélését Nagy-Romániában vette górcső alá; Olga Schröder-Negru Besszarábia integrálásának egy sajátos epizódját, a tatárhunari felkelést vizsgálja; Horváth Sz. Ferenc a romániai magyar kisebbségnek a fasizmushoz és a nemzetiszocializmushoz való viszonyát elemzi; Cornelia Schlarb a nácizmus érzékelését mutatja be a romániai német egyházakon belül; Thomas Şindilariu a náci ideológia test- és egészségkultuszának érvényesülésére kérdez rá az erdélyi szászok között három, harmincas évekbeli fürdőépítés kapcsán, Carl Bethke a szlavóniai németiség „nácifikálását”, Zoran Janjetović a vajdasági sváboknak a nemzetiszocializmushoz való viszonyát boncolgatja; Spannenberger Norbert – Vonyó Józseffel megosztva – a náci ideológia recepciójáról ír a magyarországi németek körében; Christof Morissey a *Heimatkundénak*, azaz a náci honismereti tudománynak a nemzetiszocialista népcsoportpolitikában játszott szerepét értelmezi egy szlovákiai példán, Meinolf Arens és Daniel Bein a moldvai csángók 1944-es hazatelepítési terveihöz közöl forrásokat a németországi levéltárakból; Ivo Goldstein az usztasa Horvátországon belüli holokausztot mutatja be; végül, a kronologikus keretből némileg kilógva, Pierre de Tregomain azt elemzi, hogy az erdélyi szász evangélikus egyház a második világháborút követő években milyen, alapjában felelősségelhárító és eltávolító viszonyt alakított ki a közelemlőkhöz, és ezt milyen diszkurzív keretben jelenítette meg.

A sokszínűség még erény lenne, az egyéni kutatások előtérbe kerülése (pl. a hőskultusszal évek óta foglalkozó Böttcher vagy Schröder-Negru esetében) azonban már azt sejteti, hogy a szerkesztői munka lehetett volna jóval koncepciózusabb is. Különösen a kifejezetten jól sikerült, alapos, bevezető jellegű, egyúttal az elméleti kereteket is kijelölő tanul-

mány tükreben. Ebben Daniel Ursprung kellő körültekintéssel mutatja be a fasizmus és a náciizmus recepciójának történetét a kezdetektől a totalitarizmuskoncepció megrendülésén át a kilencvenes években formálódó „új konszenzusig”. Ez utóbbi azt is jelzi, hogy a szerző elfogadja a generikus fasizmus lehetőségét, és amint azt ki is mondja: jó analitikus eszköznek tartja Roger Griffin definícióját a „palingenetikus ultranacionalizmusról”. Eszerint a fasizmus lényegében egy olyan, sokféle formát öltő, rendszerellenes és antiliberális eszme, amelynek magját a hanyatlást követő nemzeti megújulás és újjászületés eszméje adja egy új világrendben.¹ Ennek tükreben természetesen az is értelmes és fontos kérdés lenne – noha a szerző nem fogalmazza meg –, hogy legalábbis a magyar kisebbségek esetében a nemzeti állam összeomlása és az annak helyreállítására irányuló politika nem hoz-e létre eleve egy ilyen ideológiai beállítottságot. A felbomlás a hanyatlás, a revízió az újjászületés, de ez nem szükségszerűen kapcsolódik össze a fasizmussal. Az írás ezzel együtt is felhívhatja a figyelmet arra, hogy a radikális és szélsőjobboldali ideológiák eszme- és politikatörténeti értékelésére vonatkozóan mintha elmaradt volna ennek a fontos fogalomnak a magyarországi recepciója is.

Annak ellenére, hogy Ursprung az elméleti keretek megszabása mellett még a kötet tanulmányait is megkísérli elrendezni ezeken belül, a többi írásra nem egy esetben az esetlegesség jellemző. A szerkesztők nem használták ki a lehetőséget, és nem követelték meg, hogy az egyes rész tanulmányok kompatibilis elméleti és módszertani alapokon épüljenek fel és kövessék Ursprung összegzését. Ezt az olykor az összehasonlító perspektívát is veszélyeztető hiányosságot csak kevés pótolhatja a bevezetés összegző igénye.

A leginkább problémás írás mindenképpen Schröder-Negrué. A téma eleve kevésbé kapcsolódik a felvetett problémákhoz, és előadásából is világos lesz: a fasizmus és a nemzetiszocializmus egyáltalán nem játszott szerepet sem a kommunista indíttatású tatarbunár felkelésben (1924 őszén), sem az arra adott reakciókban. A bolsevizmus annál inkább, hiszen a helyi német lakosság éppen az októberi forradalmat követő polgárháború keserű tapasztalatainak hatására lép fel szinte egyöntetűen a lázadókkal szemben, megalakítva saját fegyveres alakulatait is. Ráadásul a tanulmány egyszerre elnagyolt és részletező – éppen az az átfogó eszmetörténeti perspektíva hiányzik belőle, amely a bevezető írásban hangsúlyosan jelenik meg.

¹ ROGER GRIFFIN: The Primacy of Culture: The Current Growth (or Manufacture) of Consensus within Fascist Studies. *Journal of Contemporary History*, 2002/1. 21–43., 24. (15. lábjegyzet).

Cornelia Schlarb sikeresen kapcsolja össze ugyan a nemzetiszocializmushoz való, egyházakon belüli változó viszonyt a Harmadik Birodalom politikájának változásaival – ezzel együtt tanulmánya kissé féloldalasra sikeredett. A katolikus egyház esetében ugyanis kimarad a bánági katolikus svábok és egyháziak beállítódásának elemzése, noha a katolikus német lakosság nagy száma és Augustin Pacha temesvári püspöknek a nácihoz fűződő viszonya indokoltá tenné az összehasonlítást a bukovinai katolikusokkal.

Ezzel szemben, más más szempontból, inspirálónak minősíthető két másik, inkább mikroperspektívájú tanulmány. Bernard Böttcher – szigorú szerkezetű, a felállított elméleti modellhez olykor túlságosan is ragaszkodó írásában – George L. Mosse és Reinhard Koselleck elméleti előfeltevéseire alapozva mutat be néhány példát kisvárosi, falusi és nagyobb városi közegekből az első világháborús hősi emlékművek és a hőskultusz ápolásáról. Írásában figyelemre méltóan rajzolja meg annak szimbolikus és szervezeti megoldását, hogy a szász emlékműveket gondozó szervezet betagoledott a romániai szervezetbe, anélkül hogy cselekvési önállóságát elveszítette volna. Ezzel a szászok nemcsak azt voltak képesek elérni, hogy saját vallási és szimbolikus terükben, pl. a barcarozsnyói (Rosenau, Rîșnov) temetőben lényegében megőrizhessék hősi emlékműveiket, hanem egy olyan vegyes városban is, mint Segesvár, részben a haza védelmének semleges eszméjét segítségül hívva ki tudták alakítani a szimbolikus együttélés *modus vivendi*jét a teret foglaló román nemzeti állammal. Ennek tükrében nehéz megkerülni a kérdést: vajon milyen lehetett a helyzet a magyar településeken? Az ottani, sokkal inkább konfliktusként értelmezett helyzetek vajon nem elsősorban arra vezethetők-e vissza, hogy nem volt megelőző, adekvát kisebbségi tapasztalat, amely a szimbolikus dominancia elvesztését enyhíthette volna?

Șindilariu tanulmánya a megújulás, az egészségkultusz és a berlini olimpia összefüggéseiben értelmez három fürdőépítési projektet, Nagyszebenben, Brassóban és Medgyesen. Amíg az első esetben az olimpia és a náciizmus megtermékenyítően hatott, s a náci jellegű megújulási mozgalom (*Erneuerungsbewegung*) szervezte építkezést kifejezetten nemzetiszocialista propagandaanyagok kísérték, addig Medgyesen már komolyabb szerephez jutott a tradicionális elit, Brassóban pedig döntően ezek a hagyományos társadalmi csoportok határozták meg az építkezés jelentését és jelentőségét, csak igen keveset átvéve a megújulás és testi egészség „palingenetikus ultranacionalista” kultuszának elemeiből.

A mikrotörténeti nézőpontok hasznosságát igazoló tanulmányok mellett magyar kutatók számára jelentősnek minősíthetők Horváth Sz. Fe-

renc, valamint Meinolf Arens és Daniel Bein publikációi. Horváth, akinek azóta már megjelent könyve² részletesen is foglalkozik az itt is hosszan taglalt problémával, meggyőzően mutatja be azt a folyamatot, ahogy a sokszínű és az 1920-as években még demokratikus eszmék felé orientálódó magyar kisebbségen belül teret nyernek a radikális jobboldali eszmék, az antiszemitizmus, a nemzeti összezárkózás és a magyar közösség korporativista átalakításának igénye – anélkül, hogy ezek kizárólagossá váltak volna. Arens és Bein forráspublikációja pedig azt mutatja be érzékletesen, hogy a hitleri Németország, erőfölénye és dominanciája ellenére, milyen tehetetlen volt szövetségesei, Románia és Magyarország konfliktusában. A csángók Magyarországra telepítésére vonatkozó, 1944 tavaszán majd nyarán megfogalmazódó kérések kapcsán nyíltan is leírják: mivel a kérdés rendezése reménytelen, Németország számára legjobb, ha nem tesz semmit. Az egyik félnek kedvező véleménye a másikat elidegenítené tőle, közben pedig nincs ereje döntése érvényre juttatására, ami végül az eredetileg kedvezményezett felet is eltávolíthatja tőle.

Ugyanakkor ezekről a tanulmányokról sem állítható, hogy világos koncepcióba illeszkedve, egységes nézőpontok alapján segítenék a jelenségek összehasonlítását. Nem egy közülük hasznos, módszertanilag előrevívő és gondolatébresztő (ide sorolható még Tregomain munkája is, amelynek kapcsán megint rádöbbenünk, hogy a kisebbségi magyarságot illetően is szükség lenne hasonló témájú kutatásra). Ezzel együtt, noha a kötet nem válik szétesővé és inkoherenssé, egy dolog világos: ez a publikáció még korántsem az utolsó szó a témában.

Egry Gábor

„Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség”*

A posztmodern történetírásról szóló viták egyik gyakori állítása szerint az irányzat ugyan számos történetfilozófiai, nyelvészeti, irodalomelméleti munkából megismerhető – de hogy mit „jelent” a „történetírói gyakorlatban”, arra nehéz példát találni. Majtényi György kötete nagysze-

² HORVÁTH Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Pro Print, Csíkszereda, 2007.

* MAJTÉNYI György: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Gondolat Kiadó–Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005. 266. p.

rű bizonyíték arra, hogy valóban lehet a posztmodern történetírói iskolák eredményeit értően és termékenyen alkalmazva maradandót alkotni.

A kötet a magyar történetírásban szokatlanul alaposan végiggondolt, hallatlan fogalmi igényességgel és pontossággal megírt munka. Néhol már talán túlzottnak tűnik a szerző alaposága és óvatossága, amellyel mondanivalóját körülbástyázza, de elméleti újdonsága miatt ismétléseit mégsem érzem feleslegesnek. Feltehetően meg nem értésre vagy kemény kritikára számított, ezért vértette fel magát jó előre az esetleges támadásokkal szemben.

A munka a bevezetőre, öt nagy fejezetre és egy bibliográfiai esszére tagolódik. Összekötő kapocsként az egyes részek között a „diskurzus” szó kínálkozik, hiszen ez a kifejezés valamennyi fejezetcímben megtalálható. Ennek alapján már sejthető, hogy klasszikus diskurzuselméleti munkával van dolgunk, amely nem egyetlen esemény, intézmény, személy vagy közösség történetével, hanem ennek vagy ezeknek a történeteknek az értelmezésével kíván megismertetni bennünket.

Bármilyen furcsán is hangzik, Majtényi György alkotásának egyik gyenge láncszemét a címben vélem megtalálni. „A tudomány lajtorjája” kifejezés igen költői, de értelmét csak sokára fedi fel a szerző. Az alcím már jobban behatárolja a témát, de még mindig nehezen megérthető. Legkevesbé sem szeretném arra biztatni a szerzőt, hogy a mondanivaló rovására bombasztikus kifejezéseket használjon, olcsó kompromisszumokat kössön. Ezzel együtt érdemes lett volna rövidebb, könnyebben megjegyezhető címet választania, amely akár lehet a témának megfelelően provokatív is. Például ha kérdésként teszi fel – „Volt-e társadalmi mobilitás Magyarországon a második világháború után?” –, sokkal jobban felcsigázza az olvasó érdeklődését. Persze érvelésem kioltható azzal, hogy egy diskurzuselméleti munka eleve szűkebb szakmai közönséget céloz meg, ezzel együtt szerencsésebb, ha a mondanivalót gördülékeny stílusban fejt ki. Ennek a követelménynek az író alkotása egészében igyekszik eleget tenni, több esetben is magyarít vagy részletesen körülír idegen nyelvű kifejezéseket, ami feltétlenül üdvözlendő törekvés.

A bevezetőből (13–17.) megtudhatjuk, melyek azok a kérdések, amelyekre a szerző választ várt, s azt is, hogy milyen szerkezetben adja elő gondolatait. Társadalomtörténeti elemzéssel van dolgunk, tárgya a szellemi pályán dolgozók létszámának nagymértékű növekedése 1945 és 1962 között. Ennek kapcsán boncolgatja a társadalmi mobilitás és az új értelmiség fogalmát. Az általános fogalmi elemzésből kiindulva jut el a népi kollégiumi mozgalomra és a szakértetségire vonatkozó eltérő emlékezés vizsgálatán át egyetlen életút értelmezéséig. Vagyis egyre szűkü-

lő horizontot tanulmányoz és elsősorban arra próbál választ kapni, hogyan alakították a hatalom és a társadalomtudományok által megalkotott diskurzusok az egyén véleményét a történelemtől, azon belül saját történetéről.

Az első fejezet címe: „Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése” (19–48.). Ebben Majtényi György azt a kérdést járja körül, hogyan hatott az államszocializmus ideológiája a korszakban született társadalomtudományi munkák nyelvezetére. Bemutatja azt a folyamatot, amelynek során a magyar szociológia eljutott a tiltástól odáig, hogy megszabaduljon az ideológiai ballaszttól. Ennek során a társadalom tagolódását kezdetben a tulajdonviszonyok, majd később a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely alapján értelmezték. A szerző szerint a rendszerváltást követően nem történt meg a korábban használatos fogalmi kategóriák felülvizsgálata, ezért „több történész, miközben hite szerint társadalmi valóságról beszél, valójában párthatározatok nyomán kialakult kategóriákat interpretál”. Majtényi úgy véli, hogy mivel a rendszer ideológiája a társadalmi egyenlőséget sugallta, ez törvényszerűen kedvezett a mobilitásvizsgálatoknak. Idézi azt a véleményt, hogy az 1945 után lezajlott mobilitási folyamat az erőteljes iparosodás, gazdasági szerkezetátalakulás törvényszerű hozadéka, nem pedig a politikai akarat egyenes következménye volt. A magam részéről kissé sommásnak és leegyszerűsítőnek vélem a gazdaság és a politika ilyen mértékű szétválasztását. Úgy vélem, ez az értelmezés legalább annyira ideologikus, mint a politikai akarat kizárólagosságát sugalló álláspont, hiszen nem beszélhetünk a hatalom ellenére vagy támogatása nélkül végbemenő gazdasági-társadalmi átalakulásról. Feltehetően nehéz szembeülni azzal a ténnyel, hogy a magyar történelemben olyan korszakokban is lejátszódhatott gazdasági-társadalmi modernizáció, amelyek nem kerülnek historiánk legfényesebb lapjaira.

Majtényi a fejezet végén felidézi, hogy míg 1990 előtt egyértelműen kedvező színben tűnt fel a második világháborút követő társadalmi mobilitás, addig a rendszerváltás után megjelent „a diktatórikus hatalom által felülről irányított mobilitás” fogalma.

Az „Új értelmiség Magyarországon?” (49–90.) címet viselő egységben alapos és körültekintő értelmezést olvashatunk arról, hogyan ment végbe 1948 után a középosztály és a polgárság „kiiktatása” és az értelmiség „beemelése” a társadalomtudományi közbeszédbe, vagy Majtényi György kedvenc szavával élve: a diskurzusba. A kötet írója elkülöníti a szellemi foglalkozásúak, az értelmiségiek és káderek kategóriáit, s ezzel jelentősen finomítja és pontosabbá teszi a statisztikai elemzések végered-

ményét. Rámutat arra, hogy éppen ezeknek a csoportoknak az egybe- és összemosása tette lehetővé, hogy felnagyítsák a társadalmi mobilizáció mértékét. A szerző idézi a társadalomtörténeti irodalom megállapításait az ún. régi értelmiség gyermekeiről, akik az 1960-as évektől kezdve egyre jobban megtalálták számításukat, és az otthonról hozott kulturális tőke segítségével sokszor kedvezőbb helyzetbe kerültek, mint az „új értelmiséghez” tartozók. A fejezet végén olvashatjuk Majtényi átfogó értékelését az 1945 és 1962 közötti mobilitási folyamat okairól (89.): „Ha a korabeli kategóriák szerint értelmezzük a társadalmi változás jelenségét, megállapítható, hogy az »értelmiségi rétegen« belül a más társadalmi csoportokból származók megnövekedett aránya elsősorban nem az esélyegyenlőtlenségek mérséklődésével, az egyes társadalmi csoportok átjárhatóságával, hanem a foglalkozásszerkezet és a társadalmi kategóriarendszer átalakításával magyarázható.” Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a kötet írója egyetértőleg idézi a társadalom hierarchikus tagolódását bíráló vagy tagadó álláspontokat. Ebből adódóan erősen kétségét fejezi ki a felfelé vagy éppen lefelé irányuló mobilitás értelmezhetőségét illetően is.

A harmadik nagy szerkezeti egységben („Túl a *nagy vízváltáson*”, 91–122. [Kiemelés az eredetiben – P. I.]) a szerző a társadalmi mobilitás csatornájának tekintett népi kollégiumi mozgalmat és a szakérettségi intézményét mutatja be. Először a szakirodalom álláspontját idézi, amely szerint az 1945 és 1949 közötti népi kollégiumi mozgalom a társadalmi felemelkedést elősegítő, mindenképpen pozitív tényező volt, míg a szakérettségi csupán a káderutánpótlás gyors megoldását szolgálta. Majtényi rámutat arra, hogy itt az utókor ítélete fejeződik ki, és senki nem veszi számba az egykori résztvevők saját élményeit. Őt viszont elsősorban ez utóbbiak izgatták és arra volt kíváncsi, hogy miért emlékeznek ennyire különbözően e két jelenségre. Míg az egykori népi kollégisták büszkén és öntudatosan idézték fel a kollégiumi éveket, addig a szakérettségizők félve, félszegen, különösebb összetartozási tudat nélkül beszéltek a múltrol. Majtényi 11 interjút készített egykori résztvevőkkel, és ennek alapján is állítja azt, hogy a mozgalmakról élő eltérő társadalomtudományi vélekedés jelentősen befolyásolta a résztvevők emlékeit is.

A két mozgalom közül az egykori szakérettségizők emlékezetét vizsgálta részletesen a szerző. („Mobilitás – Kultúrák párbeszéde”, 123–171.) Nem tudom, hogy a népi kollégistáknak miért szentelt jóval kisebb teret, hiszen esetükben is bőségesen akadt volna vizsgálandó kérdés. Őket is szokás janicsároknak, a rendszer kádereinek tekinteni, s ezzel szemben az egykori nékoszosok rendkívül erős, szinte bármiféle kritikát el-

hárító mechanizmusokat alakítottak ki. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a Nékoszról szóló szakirodalom döntő részben egykori népi kollektívák alkotása, akik természetyszerűen ápolták saját legendáriumukat. Nem számon kérem a szerzőn a hiányt, mivel vizsgálódása enélkül is helytálló, csupán a mellőzés indokaira lettem volna kíváncsi. Viszont nagyon figyelemre méltó és követendő, hogy Majtényi György a posztmodern szellemnek hódolva megnevezi azt a módszert, amelyet vizsgálódása során alkalmaz: „A következőkben a mindennapok történetírásának nevezett történetírói irányzat módszereit, eredményeit alkalmazva azt vizsgálom, hogy az értelmiségivé válás élményét, a mobilitás tapasztalatát hogyan élték meg a kortársak saját hétköznapi életvilágaik keretei között.” (125.)

A továbbiakban a szakértségek korábbi visszaemlékezései és saját interjúi alapján igyekszik bemutatni, hogy a hajdani tagok mennyire nem csak káderképzésként élték meg a folyamatot. Sokkal inkább a nagyvárosba kerülő, nem értelmiségi származású, vidéki fiatalok mindennapos beilleszkedési problémáiról, az egészen eltérő környezetből érkezettek együttélési gondjairól olvashatunk ezeken a lapokon. Majtényi helyesen mutat rá arra, hogy a honi történeti irodalom elsősorban a hatalmi intézmények működésén keresztül mutatta be a szocializmus társadalmát. Ezzel szemben a mindennapok történetírása az egyénre összpontosít. Az ember számos esetben nem akar tudatosan azonosulni vagy szembeszállni a hatalom céljaival, csupán saját érdekeit kívánja megvalósítani. Ebből adódóan a szakértségek számára a továbbtanulás lehetősége volt a döntő pillanat, és kinek-kinek a saját alkalmazkodási képességén múlt, hogyan dolgozta fel ezt a mobilitási tapasztalatot. Ezek a megállapítások már átvezetnek az utolsó fejezethez, amelyet az alábbi gondolatokkal vezet be a szerző: „S ebben az irányban térhetünk le a kutatók által korábban kitaposott ösvényről, ha az egyéni életutakat nem társadalmi jelenségek, változások illusztrációjára alkalmas forrásanyagoknak és nem is elméleti okfejtéseink bizonyítékának tekintjük, hanem annak, amik: egyéni történeteknek.” (171.)

Az „Egyetlen történet” címmel ellátott utolsó nagy fejezetben Majtényi megállapítja, hogy az eddigi társadalomtörténeti vizsgálódások makroszociológiai szemszögből értelmezték a társadalmi mobilitás kérdését. Vagyis az utókor nézőpontjából, a politikai hatalom által befolyásolt és korlátozott társadalomtudományok szemüvegén át döntöttek el, hogy felemelkedésről vagy lesüllyedésről lehet-e beszélni. Ebből adódóan a társadalmi tények és az egykori átélők emlékei nem estek, nem eshettek egybe, hiszen nem ugyanannak a tudatnak a termékei voltak.

Az „Egyetlen történet” alanya Ősz Gabriella, 1928-ban született szakérettségis kollégista, aki 13 kötetben írta meg emlékeit, és ezért 13 interjú készített vele a szerző. Személye a sorokból kicsengően rokonszenvet ébresztett Majtényi Györgyben, ahogyan azt Kosztolányi örökbecsű sorainak felidézésével is igazolja. Ezt az apróságot csupán azért jegyzem meg, mert a szerző ekkor is hű maradt az általa hitt posztmodern kánonhoz: vagyis nem hűvös szemlélőként, hanem együttérző fiatal emberként szólt egy idős hölgyről. Ezt az álláspontját nem titkolta, egyértelművé tette, s ez önkéntelenül is rokonszenvet ébreszt az olvasóban.

Majtényi kronologikus sorrendben idézi fel Ősz Gabriella élményeit, nagy súlyt helyezve az egymást követő lakások – mint a visszaemlékező számára saját sorsát szimbolizáló életterek – bemutatására. Nagyon érdekes szempontokat vetett fel; különösen megfontolandó az 1956-os forradalom ábrázolása, amikor is a kisgyermekével otthon ülő és férjéért aggódó édesanyaként és feleségként tűnik fel a visszaemlékező. Ennek kapcsán jegyzi meg Majtényi, hogy ’56-nak ezt a fajta emlékezetét, olvasatát nem nagyon ismerjük. Természetesen szó esik a szakérettségi időszakáról is. Feltétlenül helyeselni tudom a szerző azon döntését, hogy nem a politikában, közéletben részt vevő, ún. híres embert választott története alanyául. Ennek köszönhetően elkerülte azokat a csapdákat, amelyekre maga is utal: a visszaemlékezés nem a politikatörténet eseményeire való reflexió, hanem valóban a saját életút szempontjából fontos események felidézése. Ezen a ponton jelentkezik viszont két igen komoly probléma, amelyek mit sem vonnak le a munka számos érdeméből. A 199. oldalon olvashatjuk az alábbiakat: „Ahhoz, hogy [Ősz Gabriella] akkori helyzetét és későbbi sorsát megérthessük, látni kell, hogy a korban milyen problémákkal szembesülhetett egy pályakezdő értelmiséginő.” A szerző maga is érzi, hogy komoly ellentmondásba keveredett, hiszen mindvégig az egyéni, a saját történetéről beszélt, s ehhez képest egy általános, köztörténeti vonást próbál hősére vonatkoztatni. Ezzel megszegi az egyik fontos posztmodern dogmát: a kis történetek kizárólagosságát. Majtényi természetesen érzi ezt a problémát, hiszen így folytatja: „Más élettörténetek megismerése természetesen nem magyarázza az ő egyedi történetét, mindazonáltal segítségünkre lehet a korabeli viszonyok feltérképezésében, abban, hogy az ő saját világához ne közvetlenül a mi mai valóságunkból közelítsünk.” Vagyis ezen a ponton éppen azt teszi a szerző, amit korábban mások szemére vetett: egy-egy élettörténetet a korabeli valóságot illusztráló, jellemző történetként fog fel. Ez a probléma sokkal messzebbre vezet, az egyedi és a nagy elbeszélés viszonyához, amely kérdés kifejtésére nincs terem és nem is írásom tárgya.

Ezen túl feltehető a további kérdés: ha egyetlen életút vagy történet nem helyettesíti a nagy átfogó társadalomtörténeti vizsgálatokat, ami nyilvánvalóan igaz, akkor milyen hozadékkal jár egy-egy ilyen történet?

A szerző könyve utolsó részében, a „Bibliográfiai esszé”-ben két fontos megállapítást tesz, melyek egyaránt megfontolandók és érvényesítendőek az 1945 utáni magyar történelem vizsgálatánál. Először, a mindennapok történetírásának az egykori NDK társadalmára vonatkozó vizsgálódásaiból kiindulva arra jut, hogy a magyarok többségének magatartása nem írható le úgy, hogy a diktatúra áldozatai vagy részesei voltak-e, hanem sokkal inkább saját érdekeik érvényesítőiként. Viszont nem helyes véleményem szerint ennek a nézetnek az abszolutizálása sem, mivel a politikai hatalom, ha nem is tudta még a legszigorúbb elnyomás idején sem felszámolni az egyén autonómiáját, de mégiscsak korlátozta azt. Talán egyes életutakon belül is érdemes elkülöníteni a részvétel, illetve az ellenállás irányába mutató jelenségeket.

Másodsor, Majtényi György a posztmodern irányzat klasszikusait idézve amellet érvel, hogy a források nem valamiféle objektív, az egykori résztvevőkön kívül vagy éppen felül álló szövegek, hanem maguk is a múlt értelmezései, amelyek alakítják a múltrol való közbeszédet.

Összességében igen fontos, nagy szellemi erőfeszítéssel létrejött munkának tartom Majtényi György írását. Nem csupán használja, hanem érti és a gyakorlatban alkalmazza is a posztmodern fogalomkészletét és elméleti hozadékát a magyar történetírásban. Vitatható és vitára készítő állításaival egyetemben értékes, a szakma egészének figyelmére érdemes kötetet tett le az asztalra.

Papp István